

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філологічних наук, професора Кеби Олександра Володимировича на дисертацію (монографію) Аністратенко Антоніни Віталіївни "Альтернативна історія як метажанр української та зарубіжної прози: компаративна генологія і поетика" (Чернівці, БДМУ. 2020. 548 с.), подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство

Читаючи будь-яку наукову розвідку, а тим паче дисертацію / монографію, завжди сподіваємося дізнатися щось нове. В ідеалі очікуване "нове" може постати щонайменше в трьох вимірах: 1) новизна матеріалу; 2) новизна методологічна й методична; і 3-тє (найголовніше) новизна результатів, що ґрунтується на переконливості аналізу адекватно дібраного матеріалу.

Відповідно до цих трьох складників наукової новизни монографія Антоніни Аністратенко повністю покриває горизонт рецептивно-критичного очікування. Хоча й почасти викликає запитання, що абсолютно закономірно, оскільки будь-який "багатий" текст спричиняє запитання і рефлексії. У цьому відгукові вони будуть подаватися згідно з принципом "слідом за автором".

По-перше, у поданому до захисту доктораті представлений колосальний за обсягом матеріал – більше двохсот романів, що належать авторам різних національних літератур. І вже в цьому місці відразу виникає запитання. Попри те, що дисертантка включає аналізовані (а інколи просто згадані) тексти в прегарно структуроване понятійне і термінологічне коло проблем АІ, хотілось би мати тут чітко сформульований принцип відбору текстів для дослідження.

Щодо новизни матеріалу пам'ятаймо також, що само по собі це ще не є гарантом потреби у його вивченні. Більше важить той ракурс розвідки, що ми визначаємо як актуальність теми. І тут знову дисертантка влучає в десятку, адже осмислення генетико-контактних зв'язків і типологічних відповідностей між українською та зарубіжними національними літературами на сучасному історико-

культурному матеріалі справді є дуже важливим. Отож разом із новизною матеріалу актуальність теми дисертації не викликає жодних сумнівів.

Другий аспект новизни – методологічно-методичний. Відповідно до наукової спеціальності, з якої захищається робота, компаративістична методологія представлена в ній цілком репрезентативно і, головне, доцільно. Так само й суміжні методи й підходи, описані у Вступі й мотивовано розгорнуті в 1-му розділі: семіотичний, структурний, рецептивний, герменевтичні, антропологічні студії. По суті, перед нами прегарний варіант міждисциплінарного підходу. Попри те, що методів заявлено й так досить багато, і всі вони так чи інакше задіяні, вважаю, що робота виграла б, якби авторка залучила до аналізу й здобутки школи нового історизму, оскільки історія постає в аналізованих нею романах насамперед у її наративно-дискурсивному вимірі. Як відомо, згідно з новоісторичною методологією, текст є не просто продуктом, обумовленим соціально-культурним контекстом, але закорінений у ньому як своєрідний інтерактивний компонент разом із іншими різноманітними дискурсами – науковими, філософськими, психологічними, міфологічними, що й складають "історію". За вдалою формою Луїса Монтроуза, неоісторизм – це "Historicity of Text and Textuality of History". Тут вартує сказати й те, що в межах сучасного історичного знання проблематизується саме поняття "реальна історія", яким часто послуговується дисертантка. Теза, що це – "історична доба чи глобальна подія, чітко детермінована офіційною історіографічною думкою" (с. 412 монографії; с. 32 автореферату), викликає певний скептицизм. У світовій історії є сила-силенна подій, які далеко не однозначно інтерпретуються "офіційною історіографічною думкою". Натомість, самі історики наразі часто воліють говорити про "версії історії", "історії історії" (див., напр., Коллінгвуд Дж. Ідея історії. К., 1996. С.44, 327, 506), "відносність історичної істини" (Вайт Г. Метаісторія. М., 2002. С. 508). А згідно з дотепною максимом Джуліана Барнза, автора "Історії світу в 10 ½ розділах", "History isn't what happened. History is just what historians tell us". "Неофіційне" афористичне визначення історії можемо прочитати й у романі "Відчуття закінчення" цього ж автора: "History is that

certainty produced at the point where the imperfections of memory meet the inadequacies of documentation".

Принагідно, у зв'язку з творчістю Дж. Барнса, запитаємо й таке: оскільки, з нашого погляду, "Історія світу..." (принаймні, вже перший її "розділ") чітко вписується в матрицю AI, чи не варто було б і цей твір включити в "список AI"?

Стосовно третього аспекту наукової новизни, що оприявнюється конкретними результатами дослідницького пошуку, то загалом, забігаючи вперед, констатуємо, що в роботі має місце висококваліфікований аналіз літературних текстів, що й спричиняється до переконливих і продуктивних висновків.

Дисертація відзначається чіткістю й логічністю побудови. Її структура відповідає поставленим меті й завданням і задається стратегією розв'язання проблемних "вузлів" дисертації, відбиваючи також і логіку дослідницького пошуку.

Преамбула монографії, що має назву "Вступ: комбінаторика для історика", містить всі необхідні елементи відповідної частини власне дисертаційного тексту й відповідає всім вимогам до досліджень такого типу. Щоправда, трохи несподіваним виглядає вже на перших сторінках перелік "генологічних рис художніх творів AI" (в авторефераті вони названі "моделями поезики"), що скоріше пасувало б до Висновків. Тим паче, що більшість із перерахованих ознак є цілком релевантними щодо інших мета-утворень новітньої літератури (наприклад, історіографічного метароману чи антиутопії, з якими AI має багато спільного, але...).

Перший розділ – "Альтернативна історія: походження і розвиток" – має виняткове значення для роботи. Тут у восьми підрозділах всебічно охарактеризовано такі ключові концепти дослідження, як альтернативна історія, метажанр, субжанр, їх співвідношення з альтернативною історіографією, романом-дистопією, криптоісторією, псевдоісторією та ін., схарактеризовано генезу та основні етапи історичного розвитку AI, подано узагальнені характеристики широкого спектру дослідницьких підходів, викликаних складністю теми й вагомністю мети дослідження. Варто відзначити, що цей розділ

не є суто теоретико-методологічним. Він займає майже сто сторінок у тексті монографії й органічно включає аналітичні аспекти, що стосуються як історичної, так і теоретичної поетики. Тому загалом закономірно, що в заключних підрозділах (1.7, 1.8) подається п'ятичленна класифікація субжанрів роману АІ і характеризуються їх домінантні поетико-стильові ознаки. З розумінням сприймаючи таку дослідницьку стратегію, все ж зауважу, що власне авторська класифікація була б більш доречною як наслідок розгорнутої аналітики, що, власне, і має місце, зокрема, в третьому розділі монографії. Принагідно запитаємо і про те, як розуміє авторка співвідношення понять "класифікація" і "типологія" і чому вона явно віддає перевагу першому?

У другому розділі дисертації – "Транснаціональні перетини художньої АІ" – здійснено порівняльний (точніше, порівняльно-типологічний) численних художніх взірців АІ в американській літературі (вона названа материнською, і в силу метафоричності цього визначення його краще було б залапкувати), красному письменстві Західної та Східної Європи. Тут вдало поєднується аналіз трансформаційних процесів АІ та поетико-стильових особливостей окремих творів-репрезентантів національних літератур. У класифікаційній системі авторки первинність американської літератури у становленні АІ доведена, однак на с. 66 монографії сказано: "Жанр альтернативної історії виник і закріпився в європейському модернізмі", тому попросимо дисертантку прояснити таке неузгодження.

Усі сім підрозділів цієї структурної частини системно виявляють подібності та відмінності в різних субжанрах АІ, належних до різних національних літератур, на рівні сюжетно-композиційної, часопросторової організації, зображально-виражальних засобів. Аналіз здійснюється на матеріалі великої кількості творів, насамперед українських авторів (І. Білика, В. Владка, В. Базіва, В. Кожелянка, В. Тарнавського, Ю. Щербака) та зарубіжних (С. Фрая, Т. Вермеса, Я. Дукая, С. Кінга). На жаль, в авторефераті стався прикрий недогляд – автором роману "Меч Арея" названо В. Владка (у монографії, звісно, йдеться про Івана Білика).

Безперечним позитивом даного розділу (втім, як і інших) є пильна увага авторки до текстів аналізованих творів, намагання всебічно інтерпретувати значущість окремих деталей предметно-художнього зображення, сюжетних та образних архетипів, почасти у їх символічному вимірі, наприклад, хрест як своєрідний тригер, компас-дорогоказ чи код доступу до вищої істини або глибинного осягнення екзистенціальної сутності людини.

Дисертантка неодноразово наголошує на тенденції "до творення міфологізованої національної могутності в історичному дискурсі" (сс. 211, 228, 425), що виявлюється в колоніальному і постколоніальному контексті й спричиняється до специфічного співвідношення складників антиномії "пам'ять – забування" у різних національних літературах, як-от "забування" у польській і українській літературах і "пам'яті" в російській літературі.

Висновки до розділу, як і до наступних частин дисертації, органічно пов'язані з аналітикою і щільно вмонтовані в загальний текст роботи.

У третьому розділі дисертації – "Поетика та генологічні особливості субжанрів АІ" – завдання створення класифікації субжанрів АІ конкретизується і реалізується через детальний розгляд жанрових і поетикальних рис окремих груп творів – "урбаністичного роману", колоніального / постколоніального варіантів АІ, ухронії, метаісторії, метаісторичного роману в інтермедіальному дискурсі.

Порівняльно-типологічний вимір зіставлення субжанрів АІ реалізується в конкретних тематологічних, ідейно-аксіологічних, образно-мотивних, структурно-композиційних, лексико-семантичних зіставленнях. Власне, пильна увага здобувачки до аналітичних процедур, що стосуються всіх рівнів того чи того художньо тексту, складає очевидну академічну цінність її дослідження. У ньому майже на кожній сторінці зустрічаємо почергові залучення з творів порівнюваних авторів, аби підкреслити, зафіксувати, акцентувати критерій, основу проведення аналогій, відзначити подібність у відмінностях, функціонально-сміслові розбіжності в різних субжанрах АІ. При цьому дисертантка скрізь виявляє себе знавцем текстів досліджуваних авторів і праць

про них, з яких вона відбирає найменші крупинки інформації, дотичної до зіставлень і висновків.

Промовистим із цього погляду є, наприклад, аналіз у підрозділі 3.3 англійської, американської і російської АІ в контексті антиколоніалізму. А.В. Аністратенко застосовує доволі оригінальний дослідницький хід, включаючи в дуальну порівняльну систему третій компонент, в ролі якого виступає соціокультурний чинник. На підставі ретельного розгляду в цьому розрізі романів Ф. Муллалі, К. Робертса, Р. Кіплінга, Дж. Р. Р. Мартіна, П'єр Дібісі, В. Аксьонова, Б. Акуніна, Б. Лавреньова, Кіра Буличова, В. Єрофєєва робиться підставний висновок про те, що в британському варіанті АІ віддзеркалилося формування антиколоніалізму, а в російській – АІ "настільки ж схильна підпадати під вплив ідеології, як і справжня історія підлягає впливу суті та способу реалізації колоніалізму" (с. 261).

Щоправда, є в цьому підрозділі те, що залишається, на наш погляд, недостатньо аргументованим, або потребує пояснення. Зокрема, це стосується дефініювання книжки "Письменник і самогубство" як "публіцистичного роману". По-перше, мабуть, більш коректним було б вказати автором не Б. Акуніна, а Г. Чхартішвілі; по-друге, сам Г. Чхартішвілі схиляється до такого визначення: "не науковий трактат, а есе, тобто твір виключно приватний, який жодним чином не намагається зайняти місце першої російської всеосяжної праці з суїцидології". Тому питання такі: 1) які жанрові ознаки книжки створюють підстави для віднесення її до "роману"; 2) який зміст вкладається у поняття "публіцистичний роман"? До речі, відома російськомовна видавнича серія "Публицистический роман" майже виключно складається з творів сумнозвісного Едуарда Лімонова.

На особливу увагу в третьому розділі монографії заслуговує також аналіз пародійності у творах субжанру *political fiction* на матеріалі романів «Що розказано?» А. Мельничука, «Тероріум» В. Кожелянка, «Енциклопедія російської душі» В. Єрофєєва, «Хроніки міста Ярополя» Ю. Щербака, що приводить авторку до переконливого висновку про жанрову домінанту цього складника авторських художніх систем, а не часткового поетико-стильового елементу, як то має місце у

творах із класичним функціонуванням гумору та сатири. Встановивши таку подібність, авторка вказує і на розбіжності, зокрема, різну функціональність пародійних елементів у російських і українських авторів. Щодо роману "Енциклопедії російської душі" В. Єрофєєва, який А.В. Аністратенко включає у тип "романів-анекдотів" й уважає його "несмішним", то тут важко не погодитися, однак наразі маємо бажання прояснити вектори накладання цього твору на матрицю АІ, зокрема щодо точки біфуркації? На жаль, прикрий недогляд вбачаємо і в такому пасажі: "В. Єрофєєв схильний більше до граничної девальвації впливу Росії майбутнього на світовий політичний дискурс, що ним (?! – О.К.) описаний в романі «Цукровий Кремль» (с. 304).

Стосовно мотиву подорожу в часі, який авторка монографії доречно співвідносить із "пророчими візіями" в АІ, дозволимо собі висловити думку про можливу першість у його художній реалізації саме в контексті АІ Джека Лондона, який у романі "Міжзоряний мандрівник" (*The Star Rover*, 1915) розгорнув цілу низку таких історій за допомогою прийому зміненого стану свідомості особистості.

Можна сперечатися про те, як у змістовому плані А.В. Аністратенко інтерпретує аналогії, збіги й розбіжності в обраних для аналізу творах АІ, але потрібно належно оцінити ту величезну роботу, яку вона виконала, розшукуючи їх, і ту творчо-наукову сміливість, з якою вона вдається до розкриття їх художньої семантики.

Відтак, на нашу думку, третій розділ монографії найбільшою мірою виявляє неабиякі науково-творчі здібності дисертантки, характеризується літературознавчою ґрунтовністю, пильною увагою до текстової конкретики, і – відповідно – є вагомим за отриманими науковими результатами. Тут дисертантка скрізь виявляє високу фахову підготовку і прекрасне знання реалій літературного процесу.

4-й розділ – "Мала проза як спосіб фіксації моменту часу. Альтернатива історії в альтернативі мислення" – акцентує аспекти структурної організації творів АІ на матеріалі малої прози, а саме способи фіксації часових параметрів

хронотопу, оскільки в "оповіданнях АІ час має не лише значення у формуванні хронотопу твору, а й жанротворчий зміст" (с.336). Далі дисертантка заявляє дуже цікаву і продуктивну тезу: "чинником поєднання часу і простору, тобто функціонування хронотопу в художньому творі, є те, що літературний час може перетворюватися на літературний простір", але потім, заглиблюючись у філософські проблеми часу, наче забуває про неї і, коли знову повертається до аналізу малоформатних творів АІ (починаючи з оповідання О. Ірванця "Львівська брама" (с.339), говорить про ті самі переваги художнього часу. Водночас дуже скоро (с.349) авторка стверджує таку властивість художнього часу, як його вторинність по відношенню до простору, демонструючи це на прикладі "Дублінців" Дж. Джойса. Щоправда, в оповіданні "Сестри", про яке йдеться, не бачу ознак АІ, але принцип підпорядкування часу простору в ньому справді має місце. Тому ще раз згадаймо наведену вище тезу про перетворення часу на простір. Вона, на нашу думку, дуже близька до концепції "просторової форми" (автор – Дж.Френк, див.: Frank, J. *Spatial Form 30 years after. Spatial Form in Narrative*. Ed. by J. R. Smitten and A. Daghistany. Ithaca; London : Cornell University Press, 1981. P. 202–244), яка спричинилася до численних новаторських інтерпретацій видатних творів новітньої літератури – від М. Пруста і Дж. Джойса до Г. Гарсія Маркеса і У. Еко. Чи, можливо, ця концепція погано накладається на твори АІ, оскільки в більшості з них переважає не фрагментарна, а хронологічна архітектоніка?

Окрім дискусійних аспектів монографії, про які йшлося вище, вона викликає також численні рефлексії щодо можливих перспектив дослідження. Запропонована концепція АІ метажанру і класифікація її субжанрів не просто не викликає заперечень, але, переконаний, буде працювати в наступних історико-літературних і компаративних студіях. Чесно зізнатися, опонент прочитав далеко не всі твори, згадані в монографії А.В. Аністратенко, натомість він знайомий із багатьма іншими, не названими нею, але які можна легко вписати в класифікацію авторки і крізь призму її ідей по-новому інтерпретувати. Назву лише деякі: "Міжзоряний мандрівник" Дж. Лондона, "Фальшивий Нерон" Л. Фейхтвангера,

"Надзвичайний посол" В. Голдінга, "Спогади Понтія Пілата" А. Берне, "Замах на міражі" В. Тендрякова, "Заколот проти Америки" Ф.Рота, "Не покидай мене" К. Ішигуро та ін. Цей перелік є додатковим свідченням на користь того, що концепція є живою і перспективною.

У контексті потенційних можливостей продовження студій AI поставимо і таке запитання: у монографії називаються твори шведської авторки Маріанни Седервалл, а також згадується про фінські переклади українських романів, що належать до AI. Про які саме твори йдеться і які можливі генологічні, тематологічні, поетико-стильові "містки" вбачає дослідниця у літературних перетинах між Україною і нордичними країнами?

Окремо слід сказати про Висновки. Вони цілком умотивовані і є логічним наслідком глибокого й оригінального аналізу значного за обсягом і складного за змістом і формою матеріалу. Достовірність результатів дослідження забезпечується високопрофесійним літературознавчим аналізом, опорою на новітні досягнення історико- і теоретико-літературної думки. Водночас нам здається, що надто великий обсяг Висновків (понад 30 сторінок), включення до них переказу окремих структурних частин роботи дещо знижує рівень вираженості основних результатів дослідження.

Своєрідним доповненням до Висновків є Додатки-таблиці, що максимально лаконічно виразняють ключові концепти аналізу – хронологічні точки біфуркацій і характеристики та приклади субжанрів AI. Щоправда, другу таблицю доречно було б розпочати з "чистої" AI. До речі, це умовне поняття в роботі зустрічається як у залапкованому варіанті, так і без лапок. Мабуть, було б добре все ж уніфікувати його вживання. А загалом так звана "чистота" жанру в літературі (принаймні, новітній) є вкрай рідкісною. Теза В. Куріцина про те, що "Постпостмодернізм робить ставку на жанрову чистоту", з якою солідаризується авторка роботи, видається мені надто сумнівним. "Хмарний атлас" Д.С. Мітчелла, яким часто ілюструють загалом вкрай невизначене поняття постпостмодернізму, - це який "чистий" жанр?! Запитання риторичне, тому не вважаю, що дисертантка має на нього обов'язково відповідати...

Заключним позитивним штрихом до монографії є іменний алфавітний покажчик. Вважаємо це ознакою якісно підготовленої праці. Покажчик допомагає читачеві скористатися книгою як довідником не тільки "у морі" АІ, але й "в океані" сучасного літературознавства. Щоправда, у книжці А. В. Аністратенко немає термінологічного покажчика, а такий був би дуже доречним, оскільки не лише в теоретичному розділі, але й принагідно у тексті всієї студії зустрічається велика кількість термінів і класифікаційних одиниць.

Якщо в цілому підсумовувати сказане й оцінювати текст монографії, поданої до захисту, то необхідно відзначити такі його якості, як, по-перше, величезну інформаційну наповненість; по-друге, досконале знання досліджуваних текстів, що належать до найхарактерніших взірців АІ; по-третє, вміле застосування методик порівняльно-історичного і типологічного зіставлення та інтертекстуального аналізу художніх текстів на всіх рівнях структурної організації й у контексті провідних тенденцій історико-літературного процесу; по-четверте, вміння чітко і послідовно презентувати наслідки дослідження, розрізняючи засвоєне "чуже" і запропоноване "своє".

Таким чином, є всі підстави вважати монографію А.В. Аністратенко ґрунтовним, самостійним і значущим науковим дослідженням. Водночас робота не позбавлена певних дискусійних провокативів; постановка та запропоновані шляхи вирішення окремих проблем дослідження спричиняють запитання і зауваження, які були поставлені / висловлені в процесі послідовного аналізу структурних частин дисертації. Однак вони не стосуються концептуальної цілісності, наукової новизни та методологічних засад дослідження, тому не впливають на його загальну високу оцінку. Представлена до захисту монографія безперечно, є глибоким інтегративним дослідженням, яке виконане на значному історико-літературному і культурологічному матеріалі й у якому складні й неоднозначні питання сучасного літературознавства вирішуються репрезентативно й доказово.

Книжка А.В. Аністратенко написана грамотно, академічною й водночас "живою" мовою, термінологічно чітко й виважено; стиль викладу сприяє

доступності сприйняття представленого матеріалу. Окремі й незначні пунктуаційні помилки та стилістичні хиби не погіршують загального позитивного враження від роботи.

Поставлені в науковій студії проблеми і наукові положення, висунуті й обґрунтовані авторкою, відбито в її публікаціях; зміст і структура роботи чітко представлені в авторефераті. Узагальнені висновки увиразнюють результати дослідження і не викликають жодних заперечень.

Отже, за актуальністю теми, постановкою та реалізацією мети й завдань дослідження, новизною отриманих результатів монографія "Альтернативна історія як метажанр української та зарубіжної прози: компаративна генологія і поетика" є вагомим науковим дослідженням, що вирішує актуальну проблему сучасного літературознавства. Монографія відповідає вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук, викладеним у "Положенні про присудження наукових ступенів" (Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567, зі змінами від 20.11.2019 р., № 943 та від 15.07.2020 р., № 607), а її авторка – Аністратенко Антоніна Віталіївна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство.

Кеба О.В., доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри германських мов
і зарубіжної літератури Кам'янець-
Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

